

Dorna, Maciej

"Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243-1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo - wierni", Andrzej Radzimiński, Malbork 2006 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 4, 565-567

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RECENZJE i OMÓWIENIA

Andrzej Radziwiński, *Kościół w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach 1243–1525. Organizacja, uposażenie, ustawodawstwo, duchowieństwo – wierni*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork 2006, ss. 286 + 3 mapy.

Zainteresowania naukowe Andrzeja Radziwińskiego od lat koncentrują się wokół problematyki dziejów Kościoła na obszarze krzyżackich Prus oraz na terenach sąsiednich. Nie dziwi przeto, że badacz dojrzał w końcu do myśli o stworzeniu syntezy dziejów pruskiego Kościoła, obejmującej cały okres istnienia krzyżackiej państwowości na południowym wybrzeżu Bałtyku. Wedle jego własnych słów (s. 7) prezentowana książka nie może jednak pretendować do miana takiej syntezy, albowiem z powodu nawalu pozanaukowych zajęć nie zdołał on omówić w niej wszystkich zagadnień, jakie jego zdaniem powinny zostać uwzględnione w tego rodzaju opracowaniu. Autor traktuje ją więc jedynie jako swego rodzaju zapowiedź takiego dzieła, zarazem zaś jako rozwinięcie badań zawartych w jego poprzedniej książce o biskupstwach w państwie Zakonu Krzyżackiego.

Wykład autor rozpoczyna od zwięzłego przedstawienia prób chrystianizacji Prus w okresie przedkrzyżackim oraz relacji pomiędzy biskupem Chryścianem a Zakonem Krzyżackim w pierwszych latach po osadzeniu tego ostatniego w ziemi chełmińskiej. Zasadniczym tematem pierwszego rozdziału książki jest jednak powstanie w państwie krzyżackim organizacji diecezjalnej. Znajdujemy tutaj zatem szczegółowe omówienie zasad dokonanego w 1243 r. przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny podziału Prus na diecezje, analizę procesu wydzielania z obszaru państwa krzyżackiego terytoriów biskupich, wreszcie próbę naszkicowania sylwetek pierwszych pruskich biskupów. Autor porusza też kwestię przynależności metropolitalnej pruskich diecezji, traktuje ją jednak znacznie bardziej skrótowo niż pozostałe zagadnienia.

Drugi rozdział książki, poświęcony wewnętrznej organizacji pruskich diecezji, stanowi rozwinięcie problematyki omówionej w rozdziale pierwszym. Autor przedstawia szczegółową charakterystykę poszczególnych diecezji, obejmującą takie elementy, jak przebieg granic, obszar, lokalizacja domeny biskupiej, a także sfragistyka biskupów. Omawia również problem podziału diecezji na mniejsze jednostki organizacyjne – archiprezbiteraty albo archidiaconaty, analizuje także mechanizmy rozwoju sieci parafialnej na obszarze każdej z diecezji, podejmuje próbę oszacowania liczby parafii w każdej z diecezji oraz określenia przeciętnego obszaru parafii. Znajdujemy tutaj ponadto charakterystykę urzędu oficjała, bardzo dokładne omówienie wewnętrznej organizacji i uposażenia wszystkich kapituł katedralnych oraz kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście. Śledzenie wywodów autora ułatwiają dwie zawarte w tym rozdziale mapy, ilustrujące podziały kościelne państwa zakonnego w początkach XV w. i rozmieszczenie parafii na jego obszarze w tym samym stuleciu.

Rozdział trzeci, stanowiący zmienioną wersję opublikowanego przed dziesięcioma laty artykułu, traktuje o stosunkach pomiędzy Zakonem Krzyżackim a biskupami i kapitułami. Zawarte w nim rozważania obracają się wokół dwóch problemów: formalnoprawnego statusu biskupstw w państwie Zakonu Krzyżackiego, różnic w jego interpretacji przez biskupów i Zakon, a także mechanizmu przejścia przez Zakon kontroli nad trzema spośród czterech kapituł katedralnych na obszarze państwa zakonnego (kapituły chełmińska, pomezkańska i sambijska), określanego w historiografii mianem inkorporacji kapituł, i konsekwencjach tego faktu dla relacji pomiędzy biskupstwami a Za-

konem. W kontekście tej drugiej sprawy autor wskazuje na podstawowe różnice w sposobie podporządkowania sobie przez Zakon wspomnianych kapituł, podkreślając fakt, iż o inkorporacji w ścisłym sensie można mówić jedynie w odniesieniu do istniejącej już przed podporządkowaniem Zakonowi kapituły chełmżyńskiej, natomiast w wypadku kapituł pomezkańskiej i sambijskiej, utworzonych od razu jako zgromadzenia kanonickie złożone z kleryków krzyżackich, termin ten może mieć jedynie umowny charakter.

W kolejnym rozdziale zajął się autor występującymi na terenie państwa krzyżackiego (włączając w to Pomorze Gdańskie) zgromadzeniami zakonnymi, których doliczył się jedenastu, włączając w to Braci Wspólnego Życia oraz beginki i begardów. Poszczególne zakony zostały potraktowane z różnym stopniem wnikliwości, odpowiadającym zasadniczo roli odgrywanej przez dany zakon w państwie Zakonu Krzyżackiego. Obok obszernych kilkustronicowych paragrafów poświęconych np. dominikanom, franciszkanom czy augustianom, zawierających dość szczegółowe omówienie procesów fundacyjnych ich klasztorów, uposażenia tychże, ich wewnętrznej organizacji, a także elementy charakterystyki działalności danego zakonu w państwie krzyżackim, znajdujemy zaledwie kilkudziesięciu wzmianki na temat norbertanek czy karmelitów. Uzupełnienie treści tego rozdziału stanowi mapa, ilustrująca rozmieszczenie klasztorów na terenie Prus i Pomorza Gdańskiego w początkach XV w.

W rozdziale piątym autor zajął się z kolei synodami metropolitalnymi i diecezjalnymi oraz ich działalnością ustawodawczą. Problematyka ta została przezeń rozpatrzona w dwóch perspektywach – syntetycznej i analitycznej, z jednej strony bowiem starał się o nakreślenie całościowej historii instytucji synodu prowincjonalnego w metropolii ryskiej i synodu diecezjalnego w diecezjach pruskich, z drugiej zaś poddał szczegółowej analizie zachowane statuty synodów prowincjonalnych i diecezjalnych, dotyczące w głównej mierze synodów z XV w. Na końcu rozdziału znalazło się również omówienie zasad odbywania w diecezjach pruskich wizytacji i sądów synodalnych.

Treść rozważań zawartych w rozdziale szóstym stanowi charakterystyka duchowieństwa z państwa Zakonu Krzyżackiego. Rozpoczął ją autor od próby oszacowania liczebności ogółu duchowieństwa i jego rozmieszczenia na obszarze państwa zakonnego, po czym przeszedł do problemu społecznego i geograficznego pochodzenia pruskiego duchowieństwa oraz jego wykształcenia, rozpatrując ów problem odrębnie dla poszczególnych kategorii duchowieństwa – biskupów, kanoników kapituł, prostego kleru i zakonników. Pozostałą część rozdziału wypełniają rozważania na temat mechanizmów obsady kościelnych urzędów wszystkich szczebli. W wypadku biskupów obracają się one wokół kwestii procedury wyboru biskupa przez kapitułę, analizowanej przez autora w oparciu o zachowany protokół elekcji biskupa sambijskiego Jana Clare w 1310 r., a także kryteriów doboru kandydatów do objęcia godności biskupiej i wpływu, jaki na obsadę stanowisk biskupów wywierały Stolica Apostolska i Zakon Krzyżacki. Podobne zagadnienia interesują autora również w wypadku kapituł, chociaż w tej części swych wywodów rozłożył nieco inaczej akcenty, zdecydowanie najwięcej uwagi poświęcając kwestii wpływu Zakonu Krzyżackiego na obsadę kanonii w kapitułach chełmżyńskiej, pomezkańskiej i sambijskiej. Jeśli idzie natomiast o kler parafialny, to rozważania autora koncentrują się wokół kwestii prawa patronatu.

W ostatnim, siódmym, rozdziale zajmuje się autor problemem religijności świeckich, który analizuje przez pryzmat przywołanych przez siebie już w rozdziale piątym statutów synodalnych. Znajdujemy tutaj dokładne omówienie ustawodawstwa synodalnego regulującego kwestie udzielania sakramentów i wykonywania podstawowych praktyk religijnych.

Całość wieńczy kilkustronicowe podsumowanie, w którym autor reasumuje najpierw podstawowe ustalenia książki, by następnie podjąć próbę re-eksji nad przyczynami kryzysu, jaki dotknął

Kościół w państwie Zakonu Krzyżackiego w XIV–XV w., wskazując w tym kontekście zarówno na uwarunkowania zewnętrzne (kryzys papieżstwa), jak i wewnętrzne (sekularyzacja duchowieństwa, kryzys krzyżackiej państwowości). Ponieważ odnośne rozważania mają charakter nie tyle podsumowania wcześniejszych wywodów, co raczej ich rozwinięcia, mamy w tym wypadku do czynienia ze swoistym epilogiem.

Książka A. Radziwińskiego poszerza niewątpliwie znacząco zakres naszej wiedzy na temat dziejów Kościoła w państwie Zakonu Krzyżackiego, chociaż nie we wszystkich obszarach w jednakowym stopniu. Stosunkowo najmniej nowego zdołał powiedzieć autor o takich kwestiach, jak mechanizm inkorporacji kapituł do Zakonu Krzyżackiego, relacje pomiędzy zakonem krzyżackim a pruskim Kościołem czy mechanizmy obsady kanonii i biskupstw, które to sprawy były już wcześniej przedmiotem jego szczegółowych badań. Dążenie do sporządzenia swoistego bilansu tego, co stanowi jedynie odwołanie się do dotychczasowego zasobu wiedzy, a obserwacjami wykraczającymi poza ten zasób, których *notabene* w książce nie brakuje (np. kwestia wewnętrznej organizacji i funkcjonowania kapituł, synody prowincjonalne oraz diecezjalne i ich statuty, znaczenie ustawodawstwa synodalnego dla badania religijności) nie wydaje się jednak w tym wypadku podejściem najwłaściwszym, skoro jest książka A. Radziwińskiego przymiarką do napisania syntezy dziejów Kościoła w państwie krzyżackim, a głównym zadaniem tego rodzaju opracowań jest nie tyle odkrywanie rzeczy nowych, co raczej systematyzowanie poczynionych do tej pory przez naukę ustaleń.

Dalece istotniejsze wydaje się pytanie o to, czego zabrakło owej książce, ażeby mogła być nie jedynie zapowiedzią syntezy dziejów Kościoła w państwie krzyżackim, a już teraz właśnie taką syntezą? Otóż, jak się wydaje, jedną z takich spraw jest uwzględnienie w znacznie szerszym zakresie pozainstytucjonalnego wymiaru Kościoła, a więc takich kwestii, jak choćby kult świętych, literatura religijna, czy generalnie szeroko pojęta duchowość, zarówno świeckich, jak i kleru. Inną sprawą jest swego rodzaju wyrównanie proporcji w aspekcie chronologicznym, albowiem systematyczny wykład dziejów pruskiego Kościoła kończy się w książce właściwie na drugiej połowie wieku XV. W efekcie, poznawszy proces narodzin i rozwoju Kościoła w państwie krzyżackim, nie dowiadujemy się z niej, albo dowiadujemy się bardzo niewiele, jak przedstawiała się jego sytuacja w schyłkowej fazie istnienia krzyżackiej państwowości w Prusach, a więc w przeddzień likwidacji dużej części jego własnych struktur na tym obszarze. Jeszcze inna kwestia to omówienie procesu chrystianizacji ludności pruskiej, odnotowanego w książce jedynie śladowo. To również dokładniejsze przedstawienie problemu podległości metropolitalnej pruskich diecezji, zarówno jeśli chodzi o kwestię potraktowanego chyba nazbyt pobieżnie sporu Zakonu z arcybiskupem pruskim Albertem Suerbeerem, jak i pretensje arcybiskupstwa gnieźnieńskiego do zwierzchności metropolitalnej nad diecezją chełmińską. To wreszcie także charakterystyka krzyżackiego duchowieństwa niewchodzącego w skład kapituł, przeoczonego przez autora jako odrębna grupa pośród pruskiego kleru.

Tak czy owak, będzie jednak książka A. Radziwińskiego lekturą obowiązkową dla wszystkich, którzy zechcą podjąć studia nad przeszłością Kościoła w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach.

Maciej Dorna